

МЕТОДИ ПСИХОСЕМАНТИКИ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ СВІДОМОСТІ

У сфері психологічних досліджень свідомості питання валідного психологічного інструментарію є дуже актуальною проблемою й залишається практично відкритим. На сьогодні дослідження індивідуальних структур значень у свідомості розглядається у напрямку психосемантичних досліджень і тому визначення комплексу психосемантичних методів за допомогою якого можна виявити зміст і структуру будь якого виду свідомості постає перед сучасною психологічною наукою. У статті показано, що галуззю досліджень суб'єктивного світу людини є наука психосемантика яка має своє походження від когнітивної психології. Подано опис та обґрунтовано використання наступної групи методів.

*Метод вербального семантичного диференціала – Семантичний диференціал (СД), метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів (англ. semantic space)) був розроблений американськими вченими на чолі з Ч. Осгудом. Метод особистісних конструктів – методика репертуарних град, (Дж. Келлі), дозволяє реконструювати бачення світу очима суб'єкта **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Під особистісними конструктами Дж. Келлі розуміє систему бінарних опозицій, яка використовується суб'єктом для категоризації себе та інших людей. Асоціативний метод, де робиться аналіз психологічної природи процесів, які лежать в основі асоціацій. Метод візуального семантичного диференціалу (СД) – методика частково керованої семантизації О.Ю. Артем'євої дозволяє реєструвати прояви візуальної семантики, показує ставлення до безсюжетних геометричних зображень. проективний метод – методика «Незакінчені речення» Дж. Сакса та С. Леві, модифікований нами варіант цієї методики був застосований до вивчення професійної свідомості керівника.*

Описано переваги та недоліки кожного методу. Зроблено висновок о релевантності поданого психосемантичного комплексу методик завданням дослідження змісту і структури свідомості.

Ключові слова. Психосемантика, дослідження свідомості, методи психосемантики, комплекс психосемантичних методів

Постановка проблеми та її актуальність. На сьогодні, одним з основних завдань психології можна визначити реконструкцію унікальної та неповторної для кожної особистості моделі її суб'єктивного світу. Сучасною галуззю досліджень суб'єктивного світу людини є наука психосемантика яка має своє походження від когнітивної психології. Когнітивна психологія, в свою чергу, опікується: пізнанням як процесом пошуку, будови, збереженням, відтворенням знання; пізнавальними процесами; визначенням залежності поведінки людини від наявних у неї когнітивних карт, пізнавальних схем. Вперше термін психосемантика було введено у психологічну науку В.Ф. Петренко[8] й О.Г.Шмельовим [12] у 1983 році. О.Г. Шмельов розглядав експериментальну психосемантику як основу для наукової інтерпретації результатів психодіагностичних методик. У працях В.Ф. Петренко семантичні простори представлено як операційна модель категоріальних структур індивідуальної й суспільної свідомості, а їх побудова дозволяє реконструювати картину світу властиву окремому суб'єктові й певній соціальній групі.

В Україні на сьогодні ми маємо безліч наукових досліджень, захищених дисертацій з психології де на рівні з іншими використовуються психосемантичні методи для вимірювання певних феноменів у напрямках вивчення: ментальності; мотивації до навчання; екологічних, релігійних, етнічних, політичних уявлень, процесів розуміння та прийняття рішень тощо. Досліджень які б використовували власно кажучи «комплекс психосемантичних методів» нажаль дуже мало (Лозова О.М.[5] – етнічна свідомість, Дробот О.В.[4] – управлінська свідомість).

Метою статті є загальний опис та обґрунтування використання комплексу методів психосемантики у психологічних дослідженнях свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасної наукової літературі яка стосується психосемантичного напрямку та в якій розглядається проблема застосування методів психосемантики у психологічному дослідженні не окреслюється певного методичного комплексу для дослідження свідомості. Специфіка досліджень свідомості відзначається багатоаспектністю і проблемністю,

пов'язаною зі складністю самої предметної галузі. Це дослідження повинно спиратися на теоретико-психосемантичний підхід до вивчення свідомості (О.Ю. Артем'єва [1], В.Ф. Петренко [9**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], В.І. Похилько [77]) та на експериментально-психосемантичну традицію психодіагностики свідомості (Серкін В.П. [10], В.В. Столін [11**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], О.Г. Шмельов [1212]).

На основі вище сказаного та наукових праць вітчизняних вчених таких як М.Й. Варій [3], Лозова О.М.[6], Дробот О.В.[4] можна розглядати загальну програму психосемантичного дослідження свідомості та підібрати певний комплекс методик. Методичну основу дослідження свідомості складають: праці Ч. Осгуда [14] які продукували методику семантичного диференціала; теорія особистісних конструктів Дж. Келлі [13] яка дала науці метод репертуарних ґрат; психологія суб'єктивної семантики О.Ю. Артем'євої [1] (методологія вивчення рівнів смислового досвіду суб'єктивної реальності свідомості); експериментальна психосемантика В.Ф. Петренка [9], О.Г. Шмельова [12] (семантика понять структури групової свідомості).

Викладення основного матеріалу. Об'єктом науки психосемантика вважаємо свідомість як загальнопсихологічний феномен, предметом – індивідуальні структури значень у свідомості окремого суб'єкта (певної соціальної групи), їх генезу, будову та формування, їх вплив на пізнавальні процеси у психіці людини та на те як відбуваються в людині процеси пізнання, розуміння, прийняття рішень тощо.

Загальнотеоретичною підставою психосемантичного підходу до дослідження людської психіки є підхід через дослідження категоріальної структури індивідуальної свідомості. Сприйняття суб'єктом світу, себе та інших відбувається крізь призму індивідуальної системи значень. Тому, спираючись на результати теоретичного аналізу, вважаємо, що саме психосемантичні методи можуть бути релевантними дослідженню свідомості, оскільки вони спрямовані на виявлення багатомірної системи смислів як окремої особистості, так і цілої соціальної групи.

Основні методи психосемантики.

Семантичний диференціал (СД). Семантичний диференціал (англ. semantic differential) – метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів (англ. semantic space). Розроблений у середині ХХ ст. групою американських вчених на чолі з Ч. Осгудом [1414] під час дослідження механізмів синестезії, СД отримав широке визнання. І нині СД використовується в дослідженнях, пов'язаних зі сприйманням, поведінкою, аналізом соціальних установок, особистісних смислів тощо. Він дозволяє знаходити усереднені показники, виділяти типи респондентів, що мають подібне сприймання розглянутого об'єкта.

Процедура побудови семантичного простору, який описує й диференціює уявлення людини про світ певного об'єкта, включає реалізацію трьох послідовних дій: проведення процедури оцінювання; математичне опрацювання отриманих емпіричних даних за допомогою факторного аналізу; змістовий аналіз даних та укладання семантичного простору. Інтерпретація виділених факторів відбувається на основі пошуку смислових інваріантів, які поєднують шкали, що належать до певного фактора.

Координатами об'єкта в семантичному просторі служать його оцінки за низкою біполярних градуированих (трьох -, п'яти, семибальних) оцінних шкал (англ. rate scale), протилежні полюси яких задані за допомогою вербальних антонімів. Поряд із застосуванням вербальних антонімів, для побудови шкал СД активно використовуються й графічні опозиції, такий різновид даної методики називається невербальний семантичний диференціал.

За різноманіттям біполярних та уніполярних шкал, утворених прикметниками, в СД оцінюється велика кількість об'єктів, понять та явищ, які є універсаліями, властивими будь-якій культурі. На основі схожості оцінок цих об'єктів за окремими шкалами будується матриця схожості шкал, яка потім піддається факторному аналізу. Виділені факторні структури відображають властиві досліджуваній структурі категоризації, крізь призму яких відбувається сприймання об'єктів світу. Таким чином очевидно, що дана методика є комбінацією методу контрольованих асоціацій та процедур шкалування. Психологічним механізмом, який забезпечує взаємозв'язок і угруповання шкал в

фактори, Ч. Осгуд вважав явище синестезії. Фактори, в свою чергу, є формою узагальнення прикметників-антонімів. Таким чином групування шкал в фактори дозволяє перейти від опису об'єктів за допомогою ознак, заданих шкалами (метод полярного профілю), до більш змістовного опису за допомогою меншого набору категорій-факторів [1414].

Перевагами методики семантичного диференціала виступає легкість обробки даних, недоліком те, що вибрані шкали можуть нав'язувати розчленовування досліджуваного матеріалу, які не є значимі для самого досліджуваного.

Асоціативний метод. Нині активно використовується у психолінгвістиці, соціальній психології та психосемантичних дослідженнях. Аналіз психологічної природи процесів, які лежать в основі асоціацій, представлено у працях В.Ф. Петренка [8,9], що позбавляє нас від необхідності детально коментувати цю проблематику.

Використання асоціативного методу дозволяє створювати експериментальну ситуацію пред'явлення досліджуваним заданого набору стимулів, на які необхідно дати вільні вербальні реакції, що мають переважно неусвідомлюваний стереотипний характер. Об'єктом дослідження в асоціативному експерименті є системи слів, предметом – психологічні закономірності їх прояву. Асоціативний експеримент дозволяє зробити висновки щодо закономірностей семантичної спорідненості слів. Асоціативна техніка відображає когнітивні структури, що стоять за мовними значеннями, індивідуальні особливості досліджуваних та їх особистісні смисли. Перевагою асоціативного експерименту є його простота, зручність застосування, можливість працювати з великою групою досліджуваних одночасно, виділяти деякі неусвідомлювані компоненти значення.

Обробка результатів асоціативного експерименту здійснюється через ранжування названих піддослідними слів у порядку частоти їх вживання. При подальшому аналізі використовуються асоціативні реакції, що виявилися не менше 3-х разів. Отриманий набір асоціацій є асоціативною нормою. За допомогою частотного аналізу виділяються найбільш близькі поняття в семантичному полі об'єкта сприйняття, визначаються смислові або тематичні групи цих понять. Таким

чином, асоціативний експеримент дозволяє отримати асоціативні норми для досліджуваного соціального об'єкта, визначити набір основних понять, що стали його символами у свідомості людей.

Методика частково керованої семантизації – візуальний семантичний диференціал (СД) (стандартний набір зображень О.Ю. Артем'євої [11]). Дозволяє реєструвати прояви однієї з модальних семантик – візуальної. У сучасному житті візуальні образи дедалі більше конкурують з вербальним текстом, що зумовлено глобальним поширенням цифрових засобів комунікації, зокрема, інтернету.

Візуальна семантика певного виду свідомості цікава тим, що візуальний образ дозволяє: ущільнити інформацію, яка сприймається, прискорити її перцепцію та розуміння. Проте найголовніше для нас – це те, що візуальна семантика є безпосереднім і більш виразним носієм суб'єктивного досвіду особистості, ніж його вербальні репрезентації..

Досліджується візуальна семантика форм, що реєструє ставлення до безсюжетних геометричних зображень. Стимульним матеріалом послуговували 8 карток з контурними зображеннями, від крапки з промінями у всі боки як для кожного є різним визначенням і першею модифікацією до повноцінного зображення кола у нашому сучасному математико-геометричному розумінні, що є у будь-якому випадку випадковими трансформаціями кола (Рис.1.).

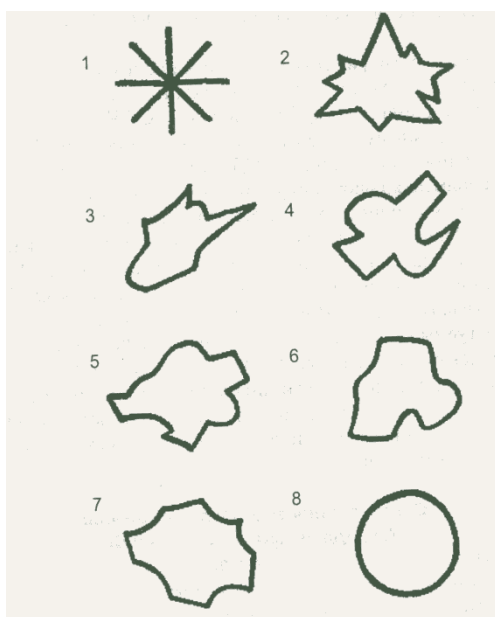


Рис. 1. Стандартний набір зображень-стимулів

Експериментальна інструкція є такою: «Вам будуть послідовно пред'явлені зображення. Ваше завдання полягає в тому, щоб:

1. Розглянути надані вам зображення.
2. Назвати кожному з них одним словом-іменником.
3. Підібрати до кожної з них по 3-5 прикметників, що виражають будь-які якості цих зображень.
4. Дати відповідь на питання: «На яке з даних зображень схожа професія управлінця?»
5. Закінчити речення: «Психологічно Я схожий (схожа) на зображення №...». [4]

Спеціальний інтерес становлять ті деталі, які при оцінці зображень будуть вербалізуватися досліджуваними по-різному.

Проективна методика «Незакінчені речення» Дж. Сакса та С. Леві [15]. Модифікований нами варіант цієї методики (наводимо його як приклад), був застосований до вивчення професійної свідомості керівника [4], здатен:

- виявити партнерів з комунікації, професійні проблеми й інтереси, що наповнюють життя конкретного індивіда;
- визначити етапи професійної соціалізації особистості;
- при математичній обробці результатів – характеризувати фактори певного виду свідомості особистості в ретроспективі, генезі й перспективі.

Методика репертуарних град, засновником якої є Дж. Келлі, дозволяє реконструювати бачення світу очима суб'єкта [13]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Під особистісними конструктами Дж. Келлі розуміє систему бінарних опозицій, яка використовується суб'єктом для категоризації себе та інших людей, зміст протиставлень при цьому визначається не мовними нормами, а уявленнями самого досліджуваного.

Теорія конструктів Дж. Келлі базується на уявленнях про те, що кожна людина є дослідником, і люди прагнуть знайти смисл подій, явищ, предметів у навколишньому світі, у самих собі, у безлічі ситуацій, у які вони виявляються

втягненими реальним життям. Саме при розгляді цілісної системи відносин особистості можливо виявити специфіку взаємозв'язку цих компонентів у просторі системи відносин конкретного суб'єкта. Одержати «зображення» даного простору дозволяє математичний апарат, розроблений Дж. Келлі в рамках запропонованої ним теорії індивідуальних особистісних конструктів і методу репертуарних ґрат.

При експериментально-психосемантичному підході індивід як би виступає носієм особливого простору, заданого ним самим, – простору індивідуальних значень. За класичною методикою Дж. Келлі опитуваний отримує репертуарні позиції, за якими він має уявити відомих йому людей, а потім об'єднати двох персонажів за будь-якою рисою і протиставити їм третього, як того, що має протилежну рису. Наприклад, А і Б – добрі, а В – злий. Виділений на базі трійки персонажів особистісний конструкт далі розповсюджується на всі інші персонажі. Опитуваний повинен визначити, якому з полюсів особистісного конструкта належить кожен персонаж зі списку репертуарних позицій. Отримується ряд чисел, які диференціюють персонажі за даним конструктом. У якості міри синонімічності пар конструктів використовують коефіцієнт кореляції Пірсона або коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Методика дозволяє виміряти когнітивну складність по відношенню до об'єкта. Кількість незалежних, несинонімічних, некорелюючих конструктів, які використовує опитуваний, і визначає його когнітивну складність в певній змістовій галузі. Наприклад, Ю.О. Борисов та І.О. Кудрявцев [22] за допомогою модифікації методу репертуарних ґрат проаналізували значеннєву сферу свідомості успішних і неуспішних менеджерів середньої ланки. Окрім виявлених особистісних якостей, що вирізняють ефективних керівників від неефективних, ними уперше розроблено принципи формування репертуарної еталонної моделі організаційної культури. На основі еталонної моделі організаційної культури була створена й апробована оригінальна психотехнологія прогнозування успішності керівників, що доповнює собою класичний психографічний підхід.

Критерієм оцінки служить близькість до «Я» у семантичному просторі базисних соціальних ролей: домінуючої (задана конструктом «ідеальний

керівник»), паритетної («ідеальний працівник») і підлеглої (відносно поняття «ідеальний працівник»). У список символічно-рольових диспозицій особистості нами були включені наступні елементи: Ідеальний працівник; Ідеальний керівник; Поганий працівник; Поганий керівник; Я тепер; Я через п'ять років; Людина, яка мені подобається; Людина, яка мені не подобається.

Приклади оцінних суджень – репертуарів по відношенню до яких визначається досліджуваний. «Прагне мати свою справу», «Ніколи не упустить шанс взяти своє», «Вважає, що робота співробітника повинна контролюватися», «Схильний багато працювати, не економить сили і час», «Вважає за необхідне підлаштовуватися під керівника», «Думає про збільшення свого доходу» та інші.

Інструкція до виконання завдань методики: «Будь ласка, висловіть Вашу суб'єктивну думку про те, якою мірою оцінювані об'єкти (у стовпцях) мають якості, перераховані в рядках. Оцінювання проводиться таким чином: спочатку оберіть полюс, до якого ближче Ваша оцінка, потім визначте міру прояву даної якості та виставте позначку під відповідним числом. Якщо Ви вважаєте обидва полюси вираженими в однаковій мірі, відмітьте «4». У результаті в кожній із нижче наведених шкал має стояти лише одна позначка».

Наприклад:	Ідеальний підлеглий
«Прагне мати свою справу»	7 6 5 4 <u>3</u> 2 1 «Не прагне мати своєї справи»

Аналіз отриманих даних здійснювався програмним забезпеченням на основі кореляційного та факторного аналізу, що дозволить оцінити силу й спрямованість зв'язків між конструктами, виявити найбільш важливі й суб'єктивно значимі параметри (глибинні конструкти), що лежать в основі конкретних оцінок і відносин. Даний аналіз вибудовує цілісну систему конструктів, що дозволяє сформулювати оцінки й відношення досліджуваного до різних сфер реального світу й самого себе. Сформована матриця спостережень – репертуарні грати – являє собою вихідну базу даних для різних методів статистичного аналізу [4,5].

Висновки. У статті зроблено опис комплексу психосемантичних методів які використовуються у психологічних дослідженнях свідомості. Представлений

методичний інструментарій дослідження свідомості повністю належить до методів психосемантики і найбільш адекватний для дослідження змісту і структури свідомості.

У статті обґрунтовано використання та описано наступні групи методів: метод вербального семантичного диференціала – *Семантичний диференціал (СД)*; метод особистісних конструктів – *методика репертуарних град*; асоціативний метод; метод візуального семантичного диференціалу (СД) – *методика частково керованої семантизації*; проєктивний метод – *методика «Незакінчені речення»*.

У сфері психологічних досліджень свідомості питання валідного психологічного інструментарію залишається відкритим. При дослідженнях свідомості у психосемантичному напрямку можна застосовувати методичний комплекс який найбільш є релевантний завданням дослідження змісту і структури свідомості, вбачаємо перспективу подальших розробок у цьому напрямі, у якому стисло і конкретно висвітлюється сутність отриманих результатів.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Артемьева Е. Ю. ; под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука; Смысл. –1999. – 350 с. – Бібліогр. : с. 314–349.
2. Борисов Ю. А. Смысловая сфера сознания и самосознания успешных и неуспешных менеджеров среднего звена / Борисов Ю. А., Кудрявцев И. А. // Психологический журнал.– 2003.– том 24.– № 1. – С. 91–103.
3. Варій М.Й. Загальна психологія / Навчальний посібник/ 2-ге видан., випр. I доп. – К.: «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.: с.414-436
4. Дробот О.В. Професійна свідомість керівника: навчальний посібник / О.В. Дробот – К.: Талком, 2016. – 339 с.
5. Лозова О. М. Основы психосемантических исследований этнической свідомості : навч.-метод. посіб. / Лозова О. М. – Мелітополь : Видавничий будинок ММД, 2007. – 62 с. : 9 іл., 15 табл. – Бібліогр.: с. 60–61.
6. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості /Лозова О. М. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с. : іл., табл. – Бібліогр. :с. 359–381.

7. Похилько В. И. Когнитивная дифференцированность / В. И. Похилько // Общая психодиагностика / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М. : МГУ, 1987. – С. 238–240.
8. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / Петренко В. Ф. – М. : МГУ, 1983. – 176 с.
9. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / Петренко В. Ф. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. : ил. – Библиогр. : с. 459–480.
10. Серкин В. П. Методы психосемантики / Серкин В. П. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 207 с.
11. Столин В. В. Личностный смысл: строение и форма существования в сознании / В. В. Столин, М. Кальвиньо // Вестник МГУ.
12. Шмелёв А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / Шмелёв А. Г. – М. : МГУ, 1983. – 158 с.
13. Kelly G. A. The psychology of personal constructs / Kelly G. A. – New York : Norton, 1955. – XVIII. – 1210 p.
14. Osgood Ch. Factor analysis of meaning / Osgood Ch., G. J. Suci. // Semantic Differential technique : a source-book. – Chicago, 1969. – P. 42–55.
15. Sacks J. M., Levy S. The sentence completion test // Projective psychology / Eds. L. E. Abt., L. Bellak.- N. Y., 1950.- P. 357-402.

O. Drobot

PSYCHOSEMANTIC METHODS IN PSYCHOLOGICAL STUDY OF CONSCIOUSNESS

In the sphere of psychological study of consciousness, the matter of valid psychological instruments is a very contemporary problem which remains virtually open. Today, the study of individual structures of meanings in consciousness is viewed in the direction of psychosemantic studies, and therefore, definition of a complex of psychosemantic methods allowing to determine the meaning and structure of any

consciousness type becomes the task of contemporary psychology. This article shows that psychosemantics, a science originating from cognitive psychology is a field of study of the human's subjective world. A description and substantiation of use of the following group of methods was provided.

The method of verbal semantic differential – Semantic Differential (SD), a method of building individual or group semantic spaces was developed by American scientists under the leadership of Charles E. Osgood. The method of personal constructs – the repertory grid technique developed by George Kelly allows to reconstruct the vision of the world in the subject's eyes. Kelly defines personal constructs as a system of binary oppositions used by a subject for categorization of self and other people. The associative method, featuring analysis of psychological nature of processes lying at the core of associations. The method of visual semantic differential (SD), O.Y. Artemieva's method of partially controlled semantization allows to register manifestations of visual semantics, showing the attitude toward plotless geometric images. The projective method, J. Sax's and S. Levis's Unfinished Sentences technique; a version of this technique which we modified was used to study professional consciousness of managers.

The upsides and downsides of each method were described. A conclusion was drawn regarding the relevance of the psychosemantic complex of methods presented here to the objective of psychological study of the meaning and structure of consciousness.

Keywords: *psychosemantics, study of consciousness, psychosemantic methods, complex of psychosemantic methods.*